

KOVANCILAR'DA BULUNAN MANASTIR VE KİLİSELER*

Monasteries and Churches in Kovancılar

Korkmaz ŞEN¹ ve Selvi CAN²

¹Doç. Dr. Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Elazığ-Türkiye, E-Mail: ksen@firat.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4332-7567>

²Yüksek lisans öğrencisi, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Elazığ, selvican199@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-3429-3576>

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:
03.06.2024
Kabul/Accepted:
06.09.2024

DOI:

10.18069/firatsbed.1494870

Anahtar Kelimeler

Elazığ, Kovancılar,
Manastır, Kilise

ÖZ

Elazığ iline bağlı olan Kovancılar, il merkezine yaklaşık 67 km uzaklıktadır. 1988 yılında ilçe statüsüne kavuşan Kovancıların yerleşim yeri olması 1935 yılına dayanmaktadır. Bu sebeple Kovancıların tarihine doğrudan ışık tutan kaynaklar bulunmamaktadır. Kovancılar ilçesinin tarihi yeni olmakla beraber bölge oldukça köklü bir tarihe sahiptir. Bu nedenle Kovancıların tarihini eskiden bağlı olduğu Palu'nun tarihiyle değerlendirmek gerekir. Palu Sümerlerden Osmanlılara kadar uzanan farklı medeniyetlerin yaşam yerlerinden biri olmuş zengin bir kültür ve medeniyet yerleşmesidir. Birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Palu ve Kovancılar bölgesi, medeniyetlere ve inançlara göre, yöreye özgü sanatsal ve mimari anlamda oldukça nitelikli eserler bırakmışlardır. Çalışmaya konu olan manastır ve kilise yapılarından bir kısmı günümüze ulaşabilmiş bir kısmı ise iklim ve insan eliyle yapılan tahribatlardan dolayı yıkılmış veya yıkılmaya yüz tutmuş kalıntılar halindedir. Bu araştırmayla beraber Kovancılar İlçesinde yer alan Surp Asdvadzadzin Habab/Havav (Surp Gatöğige) Kilisesi, Surp Asdvadzadzin Keğahayyats Manastırı, Surp Kevork Kilisesi ve Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi ele alınmıştır. Tespiti yapılmış olan yapıların mimari özellikleri, malzeme ve süsleme unsurları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

Kovancılar, located in the province of Elazığ, is approximately 67 km away from the city center. It gained district status in 1988. It started to be a settlement for Kovancılar in 1935. For this reason, there are no sources that shed direct light on the history of Kovancılar. Although the history of Kovancılar district is new, the region has a very deep-rooted history. For this reason, it is necessary to evaluate the history of Kovancılar with the history of Palu, to which it was formerly affiliated. Palu is a rich cultural and civilizational settlement that has been one of the living places of different civilizations ranging from the Sumerians to the Ottomans. Palu and Kovancılar region, which has hosted many civilizations, has left highly qualified artistic and architectural works specific to the region, according to civilizations and beliefs. Some of the church buildings subject to the study have survived to the present day, while some are ruins that have collapsed or are on the verge of collapse due to climate and human-made destruction. With this research, Surp Asdvadzadzin Habab/Havav (Surp Gatöğige) Church, Surp Asdvadzadzin Keğahayyats Monastery, Surp Kevork Church and Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Church located in Kovancılar District were discussed. Architectural features, materials and ornamental elements of the identified buildings were tried to be evaluated.

Atf/Citation: Şen, K. ve Can, S.(2024). Kovancılar'da Bulunan Manastır ve Kiliseler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,34, 3, 1507-1524.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Selvi CAN, selvican199@gmail.com

* Bu çalışma, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda yürütülen "Kovancılar ve Palu'nun Kültür Varlıkları" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

1. Giriş

Kovancılar İlçesi, tarihsel açıdan önemli bir yere sahiptir. Tarihi çok eski dönemlere dayanan Palu ve Kovancılar günümüzde birçok kültür varlığını içerisinde barındırmaktadır. Bu kültür varlıkları içerisinde kilise ve manastırlar önem arz etmektedir. Araştırmaya konu olan manastır ve kiliseler Ermenilere aittir. Hıristiyanlık öncesi farklı inançları olan Ermeniler, daha I. yüzyılın sonunda Hıristiyanlıkla tanışmış, III. yüzyılın sonlarında ise Kırkor Lusavoriç'in kral II. Tradetes'i kutsamasıyla Hıristiyanlık Ermenilerin resmî dini olarak kabul edilmiştir. Kadim Ermeni kilisesi için halen kullanılmakta olan "Gregoryen" kelimesi de kurucusu olan Kırkor/Gregoire Lusavoriç'in isminden türetilmiştir (Dabağyan, 2005: 65). M. Ö. VI. veya VII. yüzyılda tarih sahnesine çıkarak bugünkü Anadolu topraklarının doğusuna yerleşmiş olan Ermeniler (Küleççi, 2010) Roma İmparatorluğu'ndan önce Hıristiyanlığı kabul etmiş ve Türklerin XI. yüzyılda Anadolu'ya geliştinden sonra en az bin yıldan beri Türklerle beraber yaşamış bir Hıristiyan topluluğudur (Şahin, 2003:343).

Araştırmaya konu olan Hıristiyanlık dini yapıları Habab/Havav (Ekinözü), Karınca, Çakırkaş (Hoşmat) köylerinde yer almaktadır. Özellikle Habab/Havav (Ekinözü) ve Karınca köylerinde aktif olarak bir dönem Ermeni nüfusunun yoğunluğu dikkat çekicidir. Her toplum gibi Ermeni toplumu da bulunduğu coğrafyada sosyo-ekonomik, kültürel ve dinsel faaliyetlerini yürütmüştür. Ele alınan bu çalışmada Ermenilere ait olan Habab/Havav (Surp Gatoğige) Kilisesi, Surp Asdvadzadzin Keğahayats Manastırı, Surp Kevork Kiliseleriyle ilgili önemli verilere ulaşılmıştır. Yapılan çalışma sonucunda Ermenilerin bölgede yoğun Hıristiyan nüfusuna sahip oldukları anlaşılmıştır. Nitekim bölgede Ermeniler tarafından yapılan büyük manastır ve kiliseler bu durumu desteklemektedir. Bölgedeki kilise ve manastırlar ile ilgili en önemli çalışmayı Thierry gerçekleştirmiştir. Thierry çalışmasında Palu Surp Lusavoriç ve Habab kiliseleri hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Ancak ele aldığı çalışmasında özellikle plan detaylarının açıklanmaması ve bölgenin diğer kiliseleri ile ilgili karşılaştırmalı bir değerlendirme sunmaması açısından eksik kaldığı söylenebilir.

Bu çalışmayla birlikte Habab/Havav (Surp Gatoğige) Kilisesi, Surp Asdvadzadzin Keğahayats Manastırı, Surp Kevork Kilisesi ve Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi yapıları hakkında birçok veriye ulaşılmış, yeni öneriler getirilmiştir. Yapıların eski ve güncel fotoğrafları karşılaştırılmış, mimari üslupsal benzerlikleri ele alınmış sorunsal olarak bir tartışmaya gidilmiştir. İlgilendiğimiz konunun sorunlarından biri yapıların ne zaman ve kimler tarafından gerçekleştirilmiş olduğudur. Bununla birlikte detaylı bir koruma onarım projesi hazırlanarak kayıt altına alınması amaçlanmıştır.

2. Tarihi Açından Kovancılar

Bahse konu kiliseler konum itibarıyla tarih boyunca Palu coğrafyası ve tarihi içerisinde kalmıştır. Palu, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat havzasında yer alır. İlk yerleşimin bölge tarihiyle paralellik gösterdiği değerlendirilmektedir. Palu, İlk Çağ'dan günümüze kadar önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Eski dönemlerden itibaren birçok medeniyetin izlerine rastlamak mümkündür (Karakas, 1996: 175; Arslantaş, 2013, 19).

Arkeolojik kalıntılar bölgenin iskân tarihi açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle Keban Barajı Kurtarma kazıları ile birlikte elde edilen veriler; Orta Paleolitik devrine kadar tarihi geriye götürmektedir Kökten, 1947: 15). Elazığ çevresindeki höyüklerde ve Palu'nun içinden geçen Murat Nehri ile Karasu Nehri boylarında yapılan araştırmalarda Paleolitik dönemden, Bronz devrine kadar uzanan kültür verilerinin kesintisiz devam ettiği anlaşılmıştır (Koşay, 1970: 139; Arslantaş, 2013, 18-20). Ancak asıl yerleşimin Palu Kalesiyle birlikte oluştuğu ve gelişim gösterdiği tahmin edilmektedir. Palu Kalesi, Elazığ İl merkezine 77 km uzaklıkta, günümüz Palu İlçe merkezinin doğusunda, Murat Suyunun da kuzeyinde yer alır. Palu ve Kovancılar hakim bir noktadadır. Kalenin kimler tarafından inşa edildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte Urartu Dönemine ait kitabe ve kaya mezarlarının varlığı, tarihinin Urartular Dönemine kadar geriye gittiğini ortaya koymaktadır (Koçhan, 2003: 57-64).

Palu, geç antik kaynaklarda Balabitene, Bolba ya da Βαλοβοϋ, Orta Çağ Ermeni kaynaklarında ise Balahovit (Bala vadisi) olarak anılmaktadır. Palu, M.Ö. VIII. yy'da Doğu Anadolu'da kurulan ve merkezi Tuşpa (Van) olan Urartuların hâkimiyeti altındadır. Palu Kalesinde yer alan kaya kitabesinden Urartuların bölgeye "Supani" adını verdikleri tespit edilmiştir. (Ardıçoğlu, 1964: 7; Yıldırım, 2013: 297) Urartu Krallığı'nın batıdaki eyalet merkezlerinden biri konumunda olan Palu, Urartu Krallığı'nın Alzi eyaletinin başkenti konumundaki Pulua şehrinin aynı yerler olduğu değerlendirilmektedir (Hübschman, 1969: 228-245; Kessler, 1995: 65). M.Ö. 715 yıllarında Medler, önce Asurları ve ardından Urartuların hakimiyetine son vererek (M.Ö. 660) bölgeyi

hakimiyeti altına almıştır. Sasani kralı II. Sapur kendisi için tehlike oluşturan Ermeni Hanedanlığını yok ederek Harput'un da içerisinde bulunduğu Fırat bölgesini tümüyle ele geçirmiştir. Ancak, M.S. 379 da Roma İmparator'u Valens tarafından Harput bölgesi tekrar Roma hâkimiyetine girmiştir (Danik, 2001: 5).

Bölge, İslam fetihleriyle birlikte VII. yüzyıldan başlayarak doğudan gelen Arap akıncılarının saldırısına maruz kalmıştır. 640 yılında Arap akınları çoğalmış, bu akınlar neticesinde 659 yılında Palu bölgesi İslam hâkimiyetine girmiştir. Bu yıllardan sonra uzun bir müddet bölge Bizans ile Arap mücadelesi arasında sık sık el değiştirmiştir. Bizans, Murat Nehri'nin karıştığı Fırat Nehrini Araplarla arasında sınır olarak kabul etmiştir. 963-976 yıllarında Arapların zayıflaması ile Bizanslılar sınır bölgelerini ele geçirmiştir (Bahadır, 2009: 164-165; Aşan, 24; Özcan, 9). Bölge, X. yüzyılın ilk yarısına kadar Abbasi egemenliğinde kalmış olup akabinde tekrar İranlıların, Bizanslıların ve Ermenilerin egemenliğinde el değiştirmiştir.

1071 tarihinde kazanılan Malazgirt Zafer'inden sonra Türk hakimiyetine giren Palu ve çevresi, sırasıyla Çubukoğulları Artuklular, Selçuklular, Moğollar, Karakoyunlular, Kadı Burhaneddin, Akkoyunlar ve Safeviler tarafından idare edilmiştir (Ünal, 1997: 233; Çakar, 2018: 2). 1514 yılında Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında yapılan Çaldıran Savaşından sonra bölgenin hakimiyeti Osmanlı devletine geçmiştir. İlk kez II. Mahmut döneminde merkezden yönetici atanmış olan Palu, 1839 yılına kadar "yurtluk-ocaklık" ve "hükümet" statüsünde yönetilmiştir. Palu, 1839-1845 yılları arasında Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı bir kaza iken 1846 tarihinde sonra Harput Eyaleti'nin Maden-i Hümayun Sancağı kazaları arasında yer almıştır. 1883 senesine kadar Diyarbekir Vilayeti'nin Mamuretü'l-Aziz Sancağına, bu tarihten sonra ise yine aynı vilayetin Ergani Madeni Sancağına bağlı bir "kaza" olarak Osmanlı devletinin idari yapısı içerisinde yerini almıştır (Çakar, 2018:2). Palu, bir dönem müstakil bir sancak olmuşsa da bugün Elazığ iline bağlı bir ilçe merkezi konumundadır.

3. Surp Asdvadzadzin (Keğahayyats) Habap (Ekinözü) Manastırı

3.1. Yeri Ve Konumu

Elazığ İli Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habap/Havav) Köyü'nün 1,5 m güneybatısında eğimli bir araziye konumlandırılmıştır. Doğu Fırat (Murat çayı) vadisinin kuzey yamaçlarında, 38° 46' Kuzey enlemi, 39° 52' Doğu boylamında yer almaktadır.

3.2. Tarihiçesi

Kim tarafından ve ne zaman inşa edildiğine dair günümüze ulaşmış bir kitabe veya herhangi bir belge ulaşmamıştır. Ancak yapıyla ilgili bazı kayıtlar dikkat çekicidir. Dikran, 'Palu Habap Köyü Tarihi' adlı eserinde, manastır hakkında şu ifadeler yer vermiştir. 'Surp Asdvadzadzin (Keğahayyats) manastırı, Balu (Palu) şehrine 10 km uzaklıkta, kuzeybatı yönünde küçük dağ surlarının ortasında yüksek bir konumda yer almaktadır. Palu Ovası'nın büyük bir kısmına hâkim konumu nedeniyle Kağtsrahayyats (Nefis Manzaralı) adını taşır. Manastır, ismini bulunduğu köyden alarak habap/havav manastırı olarak kayıtlara girmiştir. Sadece Ermeni nüfusunun yoğunlukta havav olmasından dolayı milattan önce 'Hayk Aran' adıyla kurulan köyün, Osmanlı yönetimi sırasında Hayk Aran'ın adının değiştirildiğinden bahsetmektedir. Dikran, bu bilgilere ilaveten köyün 3 km uzağında Bartholia Meos Arakeal tarafından Meryem Ana adında bir Ermeni manastırının yapıldığını belirtmektedir. Manastırın, köyün güney tarafında, küçük bir ormanın içinde bulunduğunu, kesme taşlarla kaplı, ekilebilir arazileri, bahçeleri, kendiliğinden çıkan pınarları, havuzları ve etrafının çeşitli meyve ağaçlarıyla çevrili olduğunu aktarmaktadır. Manastırın, inşa edildiği tarihten bu yana tüm bölgenin kutsal hac yeri vazifesini yürüttüğü, Göğe Yükseliş ve Vartavar[†] bayramlarında her yerden davullar, trompetler, kurbanlar ve hediyelerle gelindiğini belirtmektedir. (Papazyan, 1960:11; Foto. 1).

Natanyan'ın "Palu-Harput 1878 Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler" adlı eserinde şu ifadeler yer vermiştir. Manastırın içinde sütunlar üzerine yüksek kasnaklı bir kubbenin yükseldiği

* Bkz. Papazyan, 1960:11-12... Ermenice bir kelime olan Vartavar, 'vart' (gül) ve 'var' (ışık saçan-parıldayan) kelimelerinin birleşiminden meydana gelmektedir. Vartavar, Nuh Tufanı'nı anlatan beş bin yıllık köklü tarihiyle kutlanan bir bayramdır. Bu bayram "Su Bayramı" olarak da bilinmektedir. Bu bayramda Ermeniler bütün mabetlerini güllerle donatır, güvercinler uçurur, gül yapraklarını dağıtır ve insanlar birbirini gül suyu ile ıslatarak kutluyorlardı.

tarihi en az bin yıllık olan bir kilise yer almaktadır. Kilisenin biri küçük diğeri büyük olmak üzere, iki tane demir kaplı, tahtadan kapısı vardır. Kilisenin içinde bir ana apsis, doğu tarafında iki küçük şapel bulunur. Bu şapellerde oldukça değerli kutsal eşyalar ve kıyafetler bulunmaktadır. Günümüzde manastır yapısı içerisinde yer alan kilise eğimli bir araziye doğu-batı yönünde konumlandırılmış kapalı Yunan haç planlı ve kubbeli bir yapıdır. Kalıntılardan, önünde beşik tonozla örtülü mekândan sonra kubbeli mekâna geçildiği görülmekte olup Natanyan'ın aktarmış olduğu bilgileri doğrulamaktadır (Bardizaktsi, Natanyan ve Sırvantsdyants. 2010:85; Foto. 2).

Foto 1. Surp Asdvadzadzin (Keğahayyats) Manastırı ve Kilisesinin genel görünüşü

Foto 2. Surp Asdvadzadzin (Keğahayyats) Manastırı, 1972 yılı, kilise apsisinin içten görünüşü. (J. M. Thierry: 1989)

Atraniğin, 'Dersim Seyahatnamesi' adlı eserinde ise şu bilgiler yer almaktadır. 'Canığ'e doğru gitmek üzere ayrılacağımız Havav 220 haneden oluşan bir Ermeni köyüydü. Etrafı meşelik ormanlar, güzel bağlar ve meyve bahçeleriyle kaplıydı. Köyün güneyinde, on beş dakika uzaklıkta ormanlık bir dağın yamacında görkemli Surp Asdvadzadzin manastırı vardı. Doğal güzelliği ve görkemiyle, gerçek ve sanat eseri bir manastırdan ziyade cezbedici, büyüleyen bir tablo gibi duruyordu. Köy ile manastırın ortasında bir dere akıyordu. Sık ormanları ve bahçeleri yara yara gelen dere, Palahovid'in bir bölümünü suya boğup Aradzani'ye [Murat Suyu] döküliyordu. İnsan uzaktan Havav'a baktığında gözlerinin önüne sanki o cennet, Tanrı'nın ilk çift insanı yaratıp yerleştirdiği o cennet bahçesi geliyordu. Sene 1895, Ekim'in 3'üydü. Sabahleyin erkenden dostlarıma ve Havav'a "allahaismarladık" deyip, aslen Havavlı iki kılavuz arkadaşımınla yola koyulduk.' (Yeritsyan, 2012:35) Atraniğin aktarmış olduğu bilgiler ışığında da yapının 1895 yılında varlığını aktif bir şekilde sürdürdüğünü göstermektedir.

Thierry ise 'Monuments Armenies De La Region De Palu' adlı eserinde manastır hakkında şu ifadeler yer vermiştir. 'Manastırın duvarı korunmuştur. Üst yapıları kaybolmuş, manastır yapılarının izleri hala oldukça net bir şekilde görülebilmektedir. A. Safrastyan, Patriklik arşivlerine göre yapımını 1231* olarak tarihlendirmektedir. Bu tarihi veri 15. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen el yazması kolofonlarda tasdik edilmektedir. Bu dönemde muhtemelen Mkrtič Nałas önderliğinde restore edildiği ve Palu'nun başpiskoposluk merkezi haline geldiği ifade edilmektedir. 1654 yılında ise Palu piskoposu Georg tarafından yapı restore edilmiştir. 1760 yılında büyük bir deprem meydana gelmiş ve III. Georg zamanında yaşanan kıtlık birçok keşiş ve köylünün ölümüne yol açmıştır. Toprak bakımından (ekilebilir arazi, üzüm bağları, ormanlar, değirmenler) zengin olan manastır, 19. yüzyılda dini ve entelektüel faaliyetlerin yoğun bir merkeziydi. Bununla beraber manastırın iyi bir kütüphanesi vardı. Yapının 1898 ile 1903 yılları arasında restorasyon geçirdiği belirtilmiştir (Thierry, 1998-2000:344-345). Dikran, Natyan ve Atraniğin genel hatlarıyla yapının mimari özellikleri hakkında bilgi vermiştir. Thierry ise mimari unsurları açıklarken kültürel tarih ve siyasi yapı üzerinden bir değerlendirmeye gitmiştir. Thierry'in A. Safrastyan'dan aktardığı bilgiler doğrultusunda bir tarihlendirmeye gitmiş ve yapıyı 1231 yılına tarihlendirmiştir.

3.3.Mimari Özellikleri

Manastır günümüze, etrafı çevrili duvarlarıyla ve kaynaklarda adı geçen manastırın içerisinde bulunan kilisesiyle ulaşmıştır. Manastır duvarları yaklaşık 45.60x30.40 m ölçülerine sahip eğimli bir alanı çevrelemektedir (Foto. 3). Manastırın giriş kapısı, güney duvarının doğuya yakın kısmında yer almaktadır. Duvar kaya üstüne inşa edilmiş olup payandalarla desteklenmiştir. Kuzey duvarları yıkılmıştır. Moloz taştan inşa edilen manastır duvarları, sade ve süslemesizdir. Manastırın doğu duvarına yakın kısımda yer alan kilise, kesme taş malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Yapı, yaklaşık 9.15x13.07 m ölçülerine sahiptir. Kapalı haç planlı ve kubbeli bir yapıdır (Şekil 1). Üst örtü kısmen ayakta. Kalıntılardan, önünde beşik tonozla örtülü mekândan sonra kubbeli mekâna geçilmektedir. Orta apsis üst örtüsü yarım kubbe, Pastoforion hücreleri beşik tonozla örtülüdür (Foto. 4). Pastoforion hücrelerinin iç kısmında sıva parçalarına rastlanmaktadır (Kabasakal ve Hançer, 2018:34; Foto. 4). Yapıda; orta apsisin sağına ve soluna yerleştirilmiş olan akustik ses ortamını sağlayıcı küpler yer almaktadır (Foto.5). Bu ses küplerinin benzeri Elazığ il merkezinin Yalnız Köyü'nün 6 km güneybatısında Venk Mahallesi'nde bulunan Tadım Manastırının Jamatun içerisindeki pandantiflerde bulunmaktadır. Kilisenin ustaları, Apsis dış duvarında kesme taşların arasına bazalt taş kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu uygulamanın benzerini Karınca Köyü'nde yer alan Surp Kevork Kilisesinin dıştan apsis duvarında görmekteyiz (Foto. 6). Yapıya ait eski fotoğraflardan görülen mezarlıktan kalan haçkar (mezar taşı) oldukça dikkat çekicidir. Kilisenin güney apsis duvarında yer alan haç motifi süslemeler ve ses küpleri süs unsuru olarak yapıya hareketlilik kazandırmıştır (Foto. 7).

*Verilen tarihin hicri mi yoksa miladi mi olduğu belirtilmemiştir. Yukardaki bilgiler birlikte değerlendirildiğinde 1231 yılının miladi olması gerekmektedir.

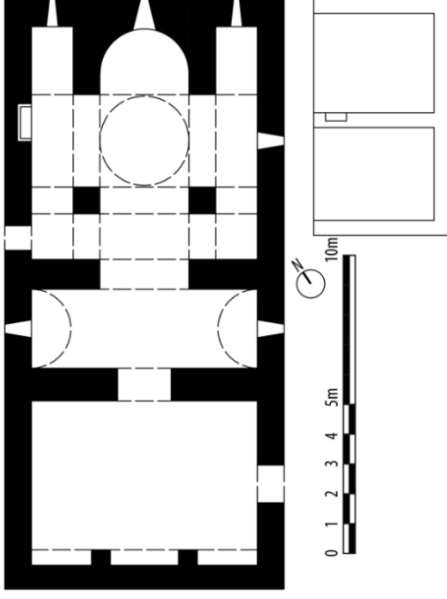

Foto 3. Surp Asdvadzadzin (Keğahayyats) Manastırı, güneybatıdan görünüşü

Şekil 1.Keğahayyats Surp Asdvadzadzin Manastırı Planı
(Çizim: J. M. Thierry: 1989)

Foto 4.Surp Asdvadzadzin (Keğahayyats) Manastırı, Kilise, Örtü Sistemi.

Foto 5. Surp Asdvadzadzin (Keğahayyats) Manastırı, Kilise, Orta Apsis, Keromoplastik Çömlek*.

Foto 6. Tadım Manastırı, Jamatun, Pandantif, Keromoplastik Çömlek (S. Yılmaz, 2022)

Foto 7. Surp Asdvadzadzin (Keğahayyats) Manastırı, Kilise, Apsis, Kabartma Teknikli Haç.

4. Habab/Havav (Surp Gatoğige-Meryem Ana) Kilisesi

4.1. Yeri Ve Konumu

Elazığ İli, Kovancılar İlçesi, Ekinözü (Habab/Havav) Köyü'nde yer almaktadır. Köyün kuzey kısmının güneye bakan sınırında, hafif eğimli bir alana konumlandırılmıştır. Yapının güneyinde küçük bir dere, Kuzey'inde sivil konutlar, doğu ve batı yönünde kiliseye yaklaşık 100 metre mesafede tarihi birer çeşme yer alır. Günümüzde etrafı tel çit ile kapatılmıştır (Foto 8).

4.2. Tarihçesi

Yapının kitabesi bulunmaktadır. Ancak 1878 yılında bölgede rapor tutan Natanyan, yapı hakkında; Eski adı Havav (Habab) olan Ekinözü Köyü'nde gösterişli iki kargir kilise vardır. Bunlardan biri Habab(Havav)'ın güneyindeki dağın eteğinde yer alan Surp Asdvadzadzin (Keğahayyats)Manastırı olarak tanınan yapı kompleksinin içindeki Meryem Ana kilisesi olması gerekir. Diğeri ise Surp Gatoğige Kilisesidir. Natanyan'ın ifadeleri doğrultusunda yapının 1878 yılında yapının var olduğunu göstermektedir.

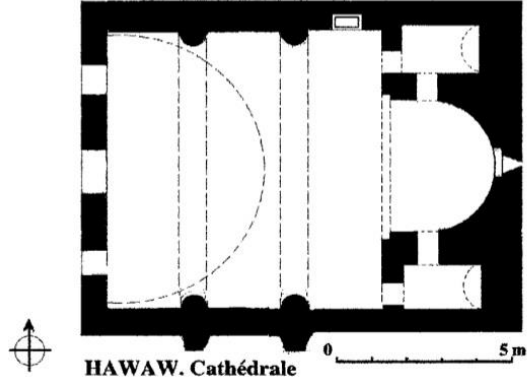
* Keromoplastik Çömlek'ler için ayrıntılı bilgi için bkz. Gür, D. (2019)

Foto 8. Habab/Havav Meryem Ana (Surp Gatoğige) Kilisesi, Genel Görünümü (Orlando Kalumenos Arşivi).

4.3. Mimari Özellikleri

Günümüzde demir kapılı etrafı tel bir çit ile çevrilen yapı, doğu-batı yönünde konumlandırılmış, dikdörtgen planlı, tek nefli, içten yarım daire kubbe apsisli bir yapıdır (Şekil 2). Ancak apsis dıştan düz duvar ile sınırlandırılmıştır. Apsis kısmı hariç üst örtüsü tamamen yıkılmıştır. Yapının eski fotoğraflarından beşik tonozla örtülü olduğu görülmektedir (Foto 8). Yerinde yapılan incelemede; batı yönünde, orta aksta bir kapı, kapının her iki yanında birer pencere yer almaktadır. Pencere ve kapı açıklıkları yuvarlak kemer formudur. Ancak defneciler tarafından tahrip edilmişlerdir. Batı cepheden girişi sağlanan kilise, içten karşılıklı ikişer destek kemerinin taşıdığı tonozlu bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Destek kemerlerinin kalıntıları üzengi hattına kadar olan kısımları günümüze sağlam ulaşmıştır. Apsis'in kuzey ve güney duvarlarının bitişiğinde yarım daire kemerli girişi bulunan dikdörtgen planlı, üzeri beşik tonoz örtülü iki küçük hücre (Pastoforium) bulunmaktadır. Pastoforium yapıları birer pencere ile apsis'e ve dışarıya açılmaktadır (Foto 9). Apsisin iç kısmında, genişliği yaklaşık 70 cm, derinliği 45 cm olan iki adet niş dikkati çekmektedir. Kuzey duvarında biri dikdörtgen formulu diğeri yuvarlak kemerli olmak üzere iki adet niş yer almaktadır (Foto 10). Güney duvarın orta yerinde tahrip olmuş bir niş dikkati çekmektedir. Belli bir dönem cami olarak kullanıldığı rivayet edilmektedir (Foto 11). Muhtemelen camiye dönüştürülürken güney duvarda bir mihrap eklenmiştir (Şen, 2020:30). Dışarıdaki güney duvarında iki adet destek payandası iç desteklere karşılık gelmektedir. Apsisin iki yanında dar bir geçitle apsisle bağlanan dikdörtgen tonozlu iki odadan, kuzey cephede yer alan pastoforium hücresi giriş duvarında çatallı haç motifi yer almaktadır (Foto 12). Batı duvarının kapı aksı üzerinde duvara gömülü bir haçkar bulunmaktadır (Foto 13) .

Şekil 2. Habab/Havav (Surp Gotiğe- Meryem Ana Kilisesi Planı) (Çizim: J. M. Thierry: 1989)

Foto 9. Habab/Havav (Surp Gatoğige-Meryem Ana) Kilisesi, apsisi içten görünüşü.

Foto 10. Habab/Havav(Surp Gatoğige) Kilisesi, kuzey duvarı taşıyıcı ve niş detayı. (K.Şen: 2020)

Foto 11. Surp Gatoğige Kilisesi, güney duvarı sütun ve mihrap detayı (K. Şen: 2020).

Foto 12.Surp Gatoğige Kilisesi, Kuzey Cephede Yer Alan Pastoforium Hücresi Giriş Duvarında Yer Alan Çatallı Haç Motifi.

Foto 13. Habab/Havav(Surp Gatoğige) Kilisesi, batı cephede yer alan haç motifi.

5. Surp Asdvadzadzin, Çakırkaş (Hoşmat) Kilisesi

5.1.Yeri Ve Konumu

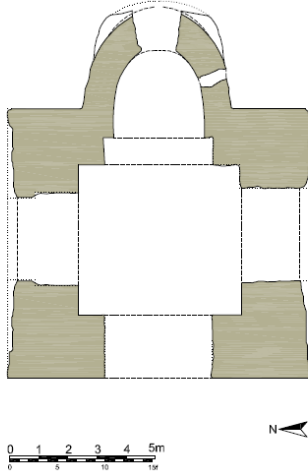
Elazığ İli, Kovancılar İlçesinin, Çakırkaş Köyünün güneydoğusunda yaklaşık 110 m kadar uzaklıkta Çalgısar Dağı diye adlandırılan mevkide Hoşmat Yukarı Mahalle’de yer almaktadır.

5.2. Tarihçesi

Yapının kitabesi bulunmamaktadır. Diyarbakır KVTVKK 8.10.1997–1992 tarih ve numarayla tescil edilmiştir. 20. Yüzyılın başında burada Surp Asdvadzadzin Kilisesi adıyla var olduğu bilinmektedir.

5.3. Mimari Özellikleri

Yapı, günümüze ulaşan kalıntılardan Kiborion planlı olabileceği değerlendirilmektedir*. (Şekil 3) Oldukça tahrip olan yapının bir bölümü günümüze ulaşmıştır. Yapı, merkezi içten kare ölçülerde olup apsis bölümü dışa taşkın vaziyettedir (Foto. 14). Kilisenin dıştan dışa ölçüleri 13.5x10.4 m'dir (Kazaryan, 2018:45). Korunabilmiş kısımlarından dört ayak taşıyıcının taşıdığı kubbeli bir yapıdır. Ancak hazırlık mekânı ile etrafında bulunması muhtemel yapı bölümlerinin yıkıldığı anlaşılmaktadır. Taş duvar kaplamalı olduğu düşünülen duvarların dolgu kısımları günümüze ulaşmıştır. Günümüze ulaşan izlerden üst örtüsünün tuğla malzemeli olduğu görülmektedir. Ana kemerler ve apsisin yarım küre formulu örtüsü bu durumun dışında tutularak Bizans tarzı pahlı tuğla ile örülmüştür (Foto. 15). Çok ince harç kalıntıları göze çarpmaktadır. Yapının ustaları, tuğlaların aralarında boşluk bırakarak kesme taştan plakalar yerleştirmişlerdir. Kemer ve apsislerde ise yalnızca taş tercih edilmiştir (Kazaryan, 2018:46).

Şekil 3.Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi Planı (Çizim: Mesut Dinler-Alin Pontioğlu)

Foto 14. Surp Asdvadzadzin, Çakırkaş (Hoşmat) Kilisesi, doğu cephe.

Foto 15. Surp Asdvadzadzin, Çakırkaş (Hoşmat) Kilisesi, doğu cephe, apsis içten görünüşü.

Foto 16. Surp Asdvadzadzin, Çakırkaş (Hoşmat) Kilisesi, batı duvarı içten görünüşü.

* "Kiborion planlı kiliseler" için bkz. Soykan, N.A. (2022), "Bursa Örnekleri Işığında Bizans Dini Mimari Bursa Kumyaka Başmelekler (Archangeloi) Kilisesi Duvar Resimlerinde Kiborion Plan Tipi", *Gaziantep University journal of social sciences*, 21(3), 1525-1539.; Soykan, N.A.-Gür, D.(2019), "Bursa Kumyaka Başmelekler (Archangeloi) Kilisesi Duvar Resimleri", *Asya Studies*, 10, 48-76.

Yapı hakkında açıkça bilgi edinebilen tek mimari form, apsis ile kasnaktan kubbeye geçiş bölümüdür (Foto. 17). Güneydoğu duvarında, günümüze ulaşabilmiş duvar örgüsünün köşeleri dikkate alındığında kasnaktan kubbeye geçişin tromplar ile sağlandığı anlaşılmaktadır (Foto. 16). Tromplar ise daha çok Erken Bizans dönemi biçimini anımsatır (Kazaryan, 2018:46).

Foto 17.Surp Asdvadzadzin, Çakırkaş (Hoşmat) Kilisesi, güney duvarı içten görünüşü.

6. Surp Kevork (Karınca) Kilisesi

6.1. Yeri Ve Konumu

Elazığ İli Kovancılar İlçesi'nin, Kovancılardan Tunceli'ye giden karayolunun yaklaşık 5. kilometresinde yolun hemen sağ (doğu) bitişiğinde yer alan Karınca Köy merkezinde yer almaktadır.

6.2.Tarihçesi

Yapının, eski fotoğraflarından 6 satırlık Ermenice kitabesi görülmektedir. Ancak günümüzde defneciler tarafından sökülüp götürüldüğü rivayet edilmektedir. Kitabenin çevirisi; '*Allah'ın gücüyle, cesur Surp Kevork'un Kilisesi büyük Sultan Abdülmecid zamanında gurbetçi köylülerin olanakları ve bağışlarıyla yeniden inşa edildi. Kiliseyi yapmak için uzun yıllar çaba sarfettiler. Kilisenin mimarı Asdur, kalfası Naruman ile birlikte inşa etti. Allah emeklerini sonsuza kadar kabul etsin. Kilise Ermeni takvimiyle bin üç yüz de inşa edildi (1851)*' şeklinde olup bu kitabeye göre 1851 yılında yeniden inşa edilmiştir. (Foto. 18) Palu-Harput 1878 Çarsacak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler" adlı eserde 1878 yılında bölgede rapor tutan Natanyan'ın verdiği bilgilere göre; eski adıyla Mırçuman (Karıncaköy) şehir merkezinden bir buçuk saatten daha fazla uzaklıkta, kuzey taraftaki bir vadide kurulu, kırk dört haneden ve tam iki yüz altmış beş Ermeni'den oluşan bir köydür. Bir papazın vazifesini yürüttüğü kâgir küçük bir kilisesi ve okulu vardır. Okuldaki otuz yakın öğrenci basit okuma öğrenmekte, birkaç tanesi de dilbilgisi eğitimi almaktadır. Köy halkı eğitim severdir (Bardizaksi, Natanyan ve Sırvantsdyants. 2010:125) şeklinde bilgi vermektedir. Natanyan'dan bize ulaşan bilgilerden 1878 yılında yapının faaliyetlerini ürdürdüğü anlaşılmaktadır. Diyarbakır KVTVKBK 05.07.2007– 1175 tarih ve sayı numarasıyla tescil edilmiştir.

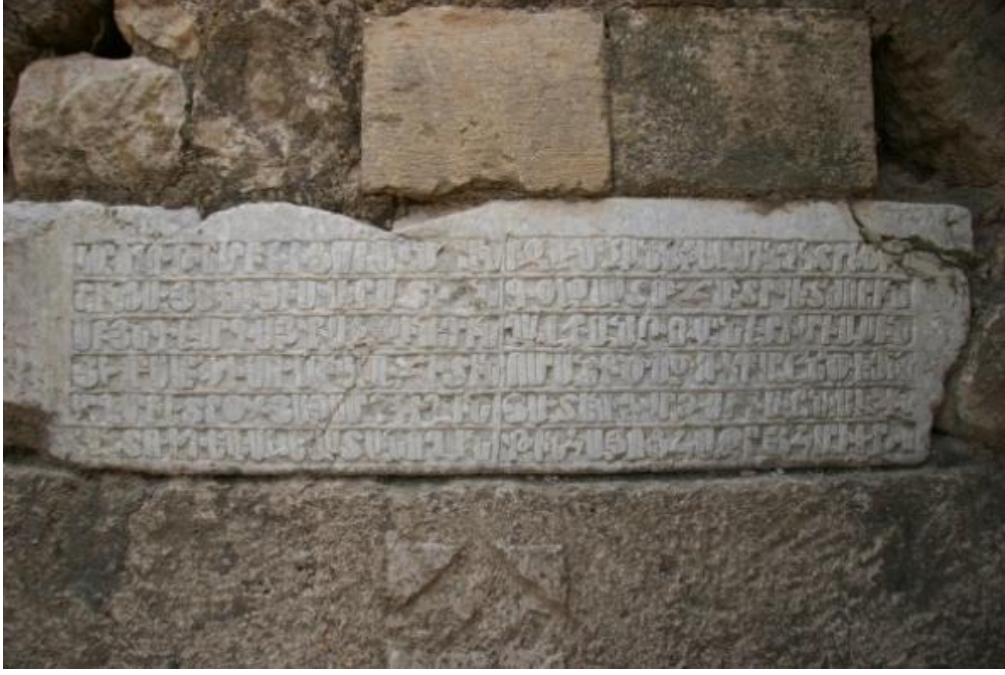
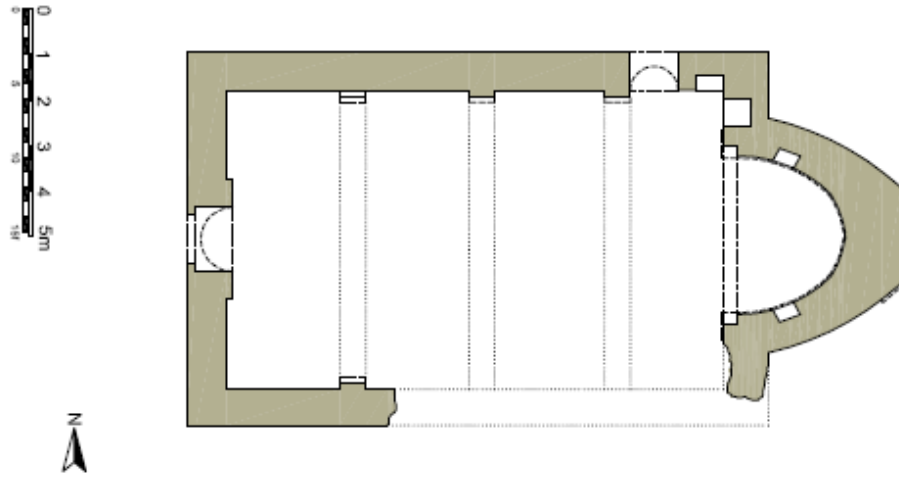

Foto 18. Surp Kevork Kilisesi, Kayıp Kitabesi. (2008) (M. Balaban)

6.3. Mimari Özellikleri

Yapı, doğu-batı yönüne konumlandırılmış, dikdörtgen planlı tek nefli bir kilisedir (Şekil 4). Apsis'i dışa doğru yarım daire şeklinde çıkıntı yapmaktadır. Üst örtüsü son yıllarda çökmüştür (Foto. 19). Mevcut kalıntılardan dört destek kemerli tonozlu bir yapıdır. Tonozlar ahşap dikmelerle desteklenmiştir (Foto. 20). Apsis'de ve kuzey duvarında herhangi bir pencere açıklığı bulunmamaktadır (Foto. 22). Kiliseye ait eski fotoğraflardan

Şekil 4. Surp Kevork Kilisesi Planı (Çizim: Mesut Dinler-Alin Pontioğlu)

samanlık olarak kullanıldığı ve güney cephedeki payeler arasına açılmış mazgal pencerelerden iç mekânın aydınlatma işlevi sağlandığı görülmektedir. Apsis ve kuzey duvarında herhangi bir pencere açıklığı bulunmamaktadır. Kiliseye giriş batı cephede yer alan yarım daire kemerli lentolu kapıdan sağlanmaktadır. Giriş kapısının üstünde kare formlu bir adet pencere açıklığı bulunmaktadır. (Foto. 24) Yapıya ait eski fotoğraflardan batı cephenin güney yönüne eklenmiş bir ahır yapısından girildiği ve aynı şekilde yapının güneydoğu kısmına yakın yerde bulunan giriş kapısının ise moloz taş örgüyle kapatıldığı görülmektedir (Danık, 2008:352). (Foto. 23)

İç mekânda farklı yerlerde tespit edilen çok sayıda dikdörtgen niş bulunmaktadır. Bu nişlerden iki tanesi apsis duvarında yer almaktadır (Foto. 21). Yapının eski fotoğraflarından nişlerden iki tanesi kuzey ve güney duvarlarının doğu köşelerine yakın kısımda bulunmaktadır. Ancak güney duvarındaki nişler günümüze ulaşamamıştır. Kuzey duvarında yer alan nişte su akıtma kanalı dikkati çekmektedir. Bu nişin vaftiz nişi olabileceği değerlendirilmektedir. Apsis basık kemeriyle alışılmışın dışında bir görüntü sergilemektedir. Apsis kemerini çevreleyen taş plakalardan oluşmuş bir korniş yer almakta, bu korniş apsisin köşelerinin yanlarındaki gömme sütunların geniş başlıklarıyla sonlanmaktadır (Kazaryan ve Hançer, 2016:49). Apsisin, dışa taşkın taş saçak kısımlarında ve yanlarında birer adet çörten bulunmaktadır. Apsisin dıştan güney kısmına yakın duvarında 1903 yazısı kazınmış ve haç motifleri işlenmiştir (Foto. 25). Eski fotoğraflarında yapının kemer içlerinde bitkisel süslemeler gözükürken günümüze ulaşamamıştır. Yapının duvar köşelerinde, kapı ve pencere etraflarında düzgün kesme taş diğer alanlarda kaba yonu taş malzeme kullanılmıştır (Danık, 2008:352). Ancak duvarlarda kimi yerlerde farklı boyutlarda düzgün kesme taşların kullanıldığı görülmektedir. Malzeme doku farklılığıyla dikkat çekmektedir. Muhtemelen bu durum geçirmiş olduğu onarımlar ile alakalıdır.

Foto 19. Surp Kevork Kilisesi, Genel Görünüşü.

Foto 20. Surp Kevork Kilisesi, içten görünüşü (M. Balaban: 2008).

Foto 21. Surp Kevork Kilisesi, apsis içten görünüşü. (Korkmaz Şen)

Foto 22. Surp Kevork Kilisesi, kuzey cephesi (M. Balaban Arşivinden: 2008)

Foto 23. Surp Kevork Kilisesi, güney cephesi (M. Balaban Arşivinden: 2008)

Foto 24.Surp Kevork Kilisesi, batı cephesi (M. Balaban Arşivinden: 2008)

Foto 25: Surp Kevork Kilisesi, apsisin güney cephesinde yer alan devşirme malzeme ve haç süslemeleri.

7. Değerlendirme ve Sonuç

Özellikle Palu ve Harput bölgesinde tarihi birçok kilisenin varlığı bilinmektedir. Konumuzu oluşturan Kiliselerin ve manastırın bulunduğu Ekinözü (Habab), Çakırkaş (Hoşmat) ve Karınca, Kovancılar İlçesi kurulmadan önce Palu'ya bağlıydı. Ancak günümüzde Kovancılar İlçe sınırları içerisinde yer almaktadır. Çevresinde günümüze kısmen sağlam veya kalıntı düzeyinde birçok kilise ulaşmıştır. Anadolu ve Anadolu dışındaki birçok Hıristiyan kutsal kişinin adına kiliselerin inşa edildiği bilinmektedir. Bunlardan bazılarının adı bilinmekte bazılarının ise bilinmemektedir (Yılmaz ve Gür, 2022: 105-126; Öztürker Demir, 2022: 1010-1025; Öztürker Demir, 2023: 786-801). Yörede tek nefli kiliseler yoğun olmakla birlikte, Kiborion planlı ve Bazilika planlı yapılmış birçok örnek de bulunmaktadır. Ekinözü (Habab/Havav) ve Karınca Köyü konum itibariyle Kovancılar, Palu, Tunceli ve Elazığ il merkezine yakın bir yerdedirler. Plan ve mimari özellikleri bakımından da daha çok bu bahsedilen yerlerdeki kilise mimarisine aynı özellikleri sergilemektedir. Mesela Ekinözü Köyü Kilisesi (Surp Gatoğige), Doğu-batı yönünde konumlandırılmış, dikdörtgen planlı, tek nefli, içten yarım kubbe apsisli, apsisi dıştan düz duvar ile sınırlandırılmıştır. Bu tanımlamaya uygun Habab/Havav (Surp Gatoğige) Kilisesine en yakın benzer örnek ise yine araştırmamıza konu olan Ekinözü Köyü'ne yaklaşık 4 km mesafede yer alan Karınca Köyü'ndeki Surp Kevork Kilisesidir. (1851). Surp Kevork'un apsisi dışı taşkındır. Ancak kullanılan taş malzeme ve apsis örgüsü birebir aynı özellikleri sergilemektedir. Başka benzer örnek ise Tunceli Mazgirt'teki Aşağı ve Yukarı Kilisedir. Bunun dışında Tunceli Çemişgezek İlçesinde yer alan Mırnahi Kilisesi, Sekrek Kilisesi, Çemişgezek Ulukale Köyü Kilisesi ile Hozat Kahraman Segedik Köyünde bulunan kiliselerdir (Erdoğan ve Şen, 2019:1-17; Erdoğan ve Şen, 2018:289-308). Kovancılar Çakırkaş Köyündeki Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Totik Kilisesi, Harput Surp Hagop Kilisesi ve Elazığ Baskil İlçesindeki Mor Ahron Manastırı tek nefli plan özelliğiyle benzerlik arz etmektedir. Malzeme açısından kıyaslama yapmak gerekirse Habab/Havav(Surp Gatoğige) Kilisesi ve Surp Kevork'un duvar köşeleri ile taşıyıcı elemanlarda ve kemer üzengi hattı düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Duvarlarda düzensiz ölçülerde kırma moloz taş örgü arasına düzgün kesme taşlar yerleştirilmiştir. Yukarıda adı geçen yapılardan Mırnahi Kilisesi ile Sekrek Kiliseleri dışındaki yapıların tamamında benzer malzeme kullanılmıştır Plan tasarımı olarak benzer olan Mırnahi ile Sekrek Kiliselerinde tamamen düzgün kesme taş kullanılmıştır. Habab/Havav (Surp Gatoğige) Kilisesi'nin inşasında yörede kolaylıkla bulunan taş malzemenin kullanıldığı söylenebilir. . Ancak Surp Asdvadzadzin, Çakırkaş (Hoşmat) Kilisesi 'nde taş pahlı tuğla malzemeye rastlanılmaktadır. Bölge dışında Ermeni Kilise Mimarisinde Tek Nefli kilise örneklerine Anadolu'nun birçok yerinde rastlamak mümkündür. Bu çalışmayla Kovancılar İlçesinde günümüze ulaşmış olan manastır ve kiliselerin özellikle doğal afetlerle birçok zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Yapılar, tamamen harap vaziyettedir. Birçok yapıda, büyük oranda malzeme kayıpları ve bozulmalar göze çarpmaktadır. Bununla birlikte iklim şartları ya da define avcıları tarafından zarara uğratılmıştır. Sonuç olarak incelenen bilimsel çalışmalar ışığında yapıların tarihsel süreç içinde tahribatları göz önüne alınarak yapıların yok olmaması açısından özgün niteliklerini kaybetmemiş olan

yapıların ve strüktürel durumu iyi olmayanlarının korunmaya alınıp gereken hassasiyetin gösterilmesi konservasyon çalışmalarının yapılması gerektiğini göstermektedir.

Kaynakça

- Alanoğlu, M. (2017). *Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde Palu Hükümeti*, (Basılmış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı.
- Alemdar, S. (2012). *Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Tamir ve İnşası (1839-1856)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Ardıçoğlu N. (1964). *Harput Tarihi*, Harput Turizm Derneği Yayınları. İstanbul.
- Arslantaş, Y. (2017). *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ*, Elazığ Belediyesi Kültürel Eserler serisi 29, Genişletilmiş 2. Baskı, Elazığ.
- Aslan, S. (2010). *Kovancılar'ın Sosyal Yapısı*, (Basılmış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme Bilim Dalı.
- Bahadır, G. (2009). Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbasi Sınırı, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları*, Cilt: 28 Sayı: 46, (164-165. ss.). Ankara.
- Balaban, M. (2018). 1941 Palu Yangını, *Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ.
- Çakar, E. (2018). Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Palu Köprüsü, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi cilt.V sayı:1*, Elazığ.
- Dabağyan, L. P. (2005). *Türkiye Ermenileri Tarihi*, İstanbul.
- Danık, E. (2001). Ortaçağda Harput Yüzev Araştırması 1999 Yılı Çalışmaları. 18, AST, Cilt 1 içinde (67 ss.). Ankara.
- Danık, E. (2008). Yukarı Fırat Bölgesi 2006 Yılı Arkeolojik Yüzev Araştırmaları. 25 AST, C.II içinde (345-352 ss.). Ankara.
- Doğan, M. (2018). "Kovancılar Ağzı", (Basılmış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erdoğan, S., Şen, K. (2018). Yeşil Segedik (Gökçe) Kaya Mezarları ve Surp Kevork (Kahraman Segedik) Kilisesi, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 289-308.
- Erdoğan, S., Şen, K. (2019). Çemişgezek-Ulukale Köyü'nün Tarihsel Yerleşim Dokusu, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1-17.
- Gür, D. (2019). *Kuzeybatı Karadeniz'de Bizans Dönemi Dini Eserler*, (Yayınlanmış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü.
- Hübschmann, H. (1969). Die Altarmenischen Ortsnamen – Mit Beiträgen zur Historischen Topographie Armeniens, Neudruck, Amsterdam, Oriental Press.
- Karakaş, E. (1996). Arapgir'in Kuruluş ve Gelişmesi, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.8.S.1., Elazığ.
- Karakaş, A. F. ve Karabulut, C. (2011). Elazığ'ın Hızla Gelişen Modern İlçesi Kovancılar, *Kovancılar Belediye Dergisi sayı:11*, Önder Matbaa yayıncılık.
- Kazaryan, A. ve Hançer, E. (2016). Elazığ Mimari Kültürel Değerlendirme Raporu, KMKD, Bölüm: *Surp Kevork Kilisesi'*, Anadolu Kültür Yayınları, İstanbul, sayfa:49
- Kessler, K., (1995). Şubria, Urartu and Aşşur Topographical Questions around the Tigris Sources, Neo-Assyrian Geography (Ed. Mario Liverani), Roma.
- Koçhan, N. (2003). Muş-Kepenek Urartu Kalesi, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 10, Erzurum, 57-64.
- Koşay, Z., H., (1970). *Pulur Sakgöl Kazısı 1968 Yılı Ön Raporu*, ODTÜ. Keban Projesi Yay. Seri: 1, No: 1, Ankara.
- Kökten, K. (1947). 1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar, *Belleten*, Cilt: XI, Sayı: 43, Ankara, 15.
- Külekcı, C. (2010). *Sosyo-Kültürel Açından Ermeniler ve Türkler (İstanbul Ermenileri)*, İstanbul.
- Öztürker-Demir, H. C. (2022). Bitlis'te Az Bilinen Bir Anıtsal Mimari Örneği: Yumurtatepe (Paşın) Kilisesi. *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 12 (4), 1010- 1025.
- Öztürker-Demir, H.C. (2023). Yeni Tespitler Işığında Bitlis'te Kiliseden Camiye Dönüştürülen İki Yapı Örneği: Kireçtaşı Köyü Cami ve Arıdağ Köyü Cami, *Gaziantep University Journal Of Social Sciences* 22(3) 786-801
- Papazyan, D. S. (1960). Badmutyun Palu Havav Kyuği (Palu Habap Köyü Tarihi), Beyrut.
- Sıraçoğlu, S. (2022). *Palu'da Türk İslam Dönemi Mimari Eserler*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ve Sanatları Ana Bilim Dalı.

- Soykan, N. A. (2022). Bursa Örnekleri Işığında Bizans Dini Mimari Bursa Kumyaka Başmelekler (Archangeloi) Kilisesi Duvar Resimleri inde Kiborion Plan Tipi, *Gaziantep University journal of social sciences*, 21(3), 1525-1539.
- Soykan, N.ve Gür, D. (2019). Bursa Kumyaka Başmelekler (Archangeloi) Kilisesi Duvar Resimleri, *Asya Studies*, 10, 48-76.
- Şahin S. (2003). Türkiye’de Patrikhaneler, İstanbul.
- Şen, K. (2020). Kovancılar İlçesi Ekinözü (Habap/Havav) Köyü Surp Gotiğe Kilisesi, *Sanat Tarihi Raporu*. Elazığ.
- Thierry, M. (1993). Monuments chrétiens inédits de Haute-Mésopotamie. Syria, Cilt: 70 (1-2), 179-204.
- Thierry, M. J. (1998-2000). Manuments Armeniens De La Region De Palu (Turquie centrale). *In Revue des etudes armeniennes* 27.
- Ünal, M. A. (1997). Harput, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.16, içinde (232-233. ss.). İstanbul.
- V. Bardizaksi-B. Natanyan-K. Sırvantsdyants. (2010). *Palu-Harput 1878 Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler*, (Çev. S. Malhasyan ve A.Yarman), Cilt:I içinde (85-125. ss.). İstanbul.
- Yapıcı, S. (2016). Palu 1841 Nüfus ve Toplum Yapısı., Elazığ.
- Yavuz, E. (2001). Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Ankara.
- Yeritsyan, A. (2012). *Dersim Seyahatnamesi*. (Çev. Payline Tomasyan), İstanbul: Aras. Yayıncılık.
- Yıldırım, R. (2013). Harput/Elazığ Yöresinin Tarihi Coğrafyası, *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, 23 – 25 Mayıs, Elazığ, 297.
- Yılmaz, S ve Gür, D. (2022). Anadolu’daki Bazı Aziz Kültlerinin Geç Antik Çağ Sonrasında Kuzeybatı Karadeniz’in Sosyoekonomik ve Dini Yapısına Katkısı, *International Journal of Social Inquiry* 15(1), 105–126.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.
